

دوره‌های پژوهش در تاریخ تشیع تا عصر فناوری

سخنرانی آیت الله سید محمد خاتمی، عضو هیئت رئیسه مجلس خبرگان رهبری

در مراسم رونمایی از:

پایگاه جامع الأحادیث و نرم افزار معجم موضوعی کتب اربعه

و معجم موضوعی بحار الأنوار ۲

«بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله والصلاة والسلام على رسول الله نبينا محمد(ص) وعلى آله آل الله واللعن على اعدائهم اعداء الله الى يوم لقاءنا لله والمولانا ابي الحسن علي بن موسى الرضا(ع): «وان الناس لو عرفوا محاسن كلامنا لتبوعونا.»

مجلس حاضر، بسیار فاخر است و در حقیقت، مجلس نخبگان حوزه علمیه است. تولیت معظم آستان مقدس حضرت معصومه(س)، تولیت گرامی و بزرگ مسجد جمکران هم زینت بخش این مجلس اند. خصوصیت محفل علمایی، این است که همه اهل فضل اند و اطاله سخن در آن، خلاف بلاغت است. یک بار حضرت آیت الله العظمی مکارم به من می گفت: خطیب واقعی، آقای فلسفی است؛ چون می فهمد که در هر مجلسی، چه مقدار صحبت کند؛ برای مثال، مجلس فاتحه باید کوتاه صحبت کرد و جای صحبت یک ساعته نیست؛ به همین جهت، آقای فلسفی در چنین مراسمی، حدود بیست دقیقه صحبت می کرد و سخنانش را طول نمی داد.

با توجه به نکاتی که عرض کردم، در این مجلس فاخر، با اجازه اعظم و حاضران، سیری در دوره‌های پژوهش در تاریخ تشیع دارم و هدفم این است که ارزش کار شما عزیزان در این مرکز طی سی سال، یعنی تقریباً از سال ۱۳۶۸ تاکنون که به ثمر رسیده، آشکار شود و تأکید کنم که کار بسیار با عظمت و بزرگی انجام شده است.

۱. عصر معصومین(ع)

اولین دوره پژوهش، در عصر معصومین(علیهم السلام) است. عصر معصومین(علیهم السلام)، پژوهش به معنای گرفتن کلام معصومین(علیهم السلام) و ثبت و ضبط آنها بوده است. از این رو، در این دوره، اصول اربع مائه شکل گرفته است؛ اصولی که سرمایه حدیثی شیعه بوده و از بین کتب اربعه حدیثی شیعه درآمده است. اینکه این کتابها را به عنوان کتابهای اصلی می نامند، به این دلیل است که برگرفته از همین اصول اربع مائه است. این دوره، از زمان امام صادق(علیه السلام) شروع شده

است؛ زیرا تا قبل از دوره امام صادق(علیه السلام)، در کلمات معصومین(علیهم السلام) این همه تبلیغ و تشویق و تأکید بر کتابت نداریم. شما اگر تفاوت دو کتاب عوالم و بحار را ملاحظه کنید، متوجه عرضم می‌شوید؛ با اینکه مرحوم میرزا عبدالله افندی، شاگرد مرحوم مجلسی بوده است، ولی این دو با هم فرق دارند. فرقی این است که کتاب عوالم کتاب‌ها را به ترتیب امامان می‌آورد؛ مثلاً در باب کتابت حدیث، وقتی می‌آید سراغ ترتیب، می‌بینید که بیشترین تأکید بر کتابت از امام باقر(علیه السلام) و امام صادق(علیه السلام) است.

۲. دوره تدوین و تبویب احادیث

اما دوره دوم پژوهش شیعه، به تدوین و تبویب این اصول اختصاص دارد. اصل زراره، به صورت باب باب نبوده است؛ «سألت عنه کذا وکذا». یک سؤال از کتاب طهارت است، یک سؤال از کتاب دیات است، یک سؤال از کتاب ضمان است و همین طور، مطالبش پراکنده است. هنری که مرحوم کلینی در طول بیست سال به خرج داد، این است که این اصول را پیدا کرد و آنها را تبویب نمود؛ تبویبی که از زمان مرحوم کلینی تاکنون، دست نخورده است؛ تبویبی بسیار دقیق و منظم که از کتاب العقل والجهل شروع می‌شود و به کتاب العلم می‌رسد. دوره تدوین و تبویب، در دوره همین بزرگان صاحبان کتب اربعه بوده که محمدون ثلاث هستند؛ محمدبن یعقوب کلینی، محمدبن علی بن بابویه معروف به شیخ صدوق، محمدبن حسن طوسی. هر کدام از این بزرگان، ابتکاری از خودشان داشته‌اند؛ ابتکار مرحوم شیخ صدوق، جمع روایات موضوعی است؛ مانند: معانی الأخبار، کتاب التوحید، عیون اخبار الرضا(ع) و کمال الدین. ابتکار شیخ طوسی هم در کتاب استبصار نمود پیدا کرده است. استبصار، یکی از کتب اصلی است؛ زیرا بین روایاتی که در ظاهر متعارض دیده می‌شوند، جمع کرده است. ایشان در ابتدای این کتاب می‌گوید: شنیدم بعضی به سبب وجود روایات متعارض، از تشیع بیرون رفته‌اند. من این کتاب را نوشتم تا بگویم هیچ تعارضی در روایات ما نیست.

به هر حال، دوره دوم تاریخ پژوهش تشیع، به تبویب جوامع حدیثی در قالبی بسیار پخته اختصاص دارد. البته تکمیل این جوامع، با جوامع ثانویه است که همه آنها در قرن یازدهم بوده است؛ مانند: وسائل الشیعه، بحار الأنوار و وافى. اگرچه در این دوره، شاهد بروز تفکر اخباری‌گری هستیم، ولی در مجموع، تدوین و تبویب حدیث شیعه، برکات خوبی را در پی داشته است.

۳. دوره استنباط

دوره سوم پژوهش، دوره تلاش برای استنباط از این سرمایه‌هاست؛ «علینا القاء الأصول و علیکم التفریح.» این دوره، از عصر قدما شروع می‌شود. متأسفانه، چیزی از کتاب‌های قدما به دست ما نرسیده؛ غیر از آنچه علامه حلی در مختلف الشیعه داشته و از آنها استفاده کرده و به این شکل، به ما رسیده است. این دوره، تا جناب محقق حلی امتداد پیدا می‌کند؛ همان که مرحوم بروجردی اسم آن را اصول مطلقات از معصومین (ع) گذاشت؛ در واقع، متن روایات، همان متن فتوا بوده است. مقنعه شیخ مفید، نه‌ایه جناب شیخ طوسی، مهذب قاضی ابن‌براج، انتصار سید مرتضی، مراسم صلا، کافی حلبی، سرائر ابن‌ادریس و الوسیله ابن‌حمزه، مربوط به این دوره است که مایه افتخار ماست؛ زیرا بزرگان ما برای گسترش معارف اهل‌بیت (ع) در زمینه فقه و کلام و حدیث، آنچه در توان داشته‌اند، از خود مایه گذاشته‌اند. مرحوم شیخ طوسی در اول مبسوط می‌گوید: به ما کنایه می‌زنند که شما شیعه‌ها استنباط بلد نیستید؛ فقط روایات معصومین خودتان را نقل می‌کنید. برای همین، ایشان کتاب هشت جلدی مبسوط را می‌نویسد که مشتمل بر فروع بسیار است که آنها را از روایات استنباط کرده است تا اثبات کند عالمان شیعه نیز اهل استنباط هستند و به احترام معصومین (ع) فتوای امامان را به عنوان فتوای خودشان نقل می‌کنند. به هر حال، این دوره، با رحلت مرحوم محقق حلی به پایان می‌رسد.

۴. دوره تعمیق استنباط

سپس، دوره چهارم شروع می‌شود که دوره تعمیق استنباط است؛ البته معنای این سخن، آن نیست که دوره گذشته سطحی بوده است؛ بلکه در آن دوره بنای فقها بر این بوده که اصل استنباط را مطرح کنند. دوره تعمیق استنباط، با ظهور علامه حلی شروع می‌شود. گفته شده که ایشان در عمر هفتاد ساله خویش، پانصد جلد کتاب در موضوعات مختلف تألیف کرده است؛ مانند: تذکره بیست‌ودو جلدی، منتهی المطلب پانزده جلدی، مختلف الشیعه ده جلدی، تحریر الأحکام شش جلدی، نه‌ایه الأحکام چهار جلدی، قواعد الأحکام سه جلدی و ارشاد الأذهان دو جلدی. اینها، آثار فقهی ایشان است. علامه حلی، مثل دریایی است که مدام در حال موج‌زدن بوده است. بعد از ایشان، پسرش فخر المحققین است که جداً فخر محققان است. سپس، نوبت می‌رسد به شاگرد فخر المحققین، یعنی شهید اول که ید طولایی در استنباط داشته است. به شیخ انصاری گفتند: شما مجتهد هستید یا نه؟ ایشان پاسخ داد: اگر شهید اول مجتهد باشد، من نیم‌مجتهد هم نیستم؛ اما اگر فلان و فلان - چند تا از معاصران خویش را اسم می‌برد - اینها مجتهد باشند، من صد مجتهد هستم.

با توجه به نکاتی که عرض کردم، در این مجلس فافر، با اجازه اعظم و حاضران، سیری در دوره‌های پژوهش در تاریخ تشیع دارم و هدفم این است که ارزش کار شما عزیزان در این مرکز طی سی سال، یعنی تقریباً از سال ۱۳۶۸ تاکنون که به ثمر رسیده، آشکار شود و تأکید کنم که کار بسیار با عظمت و بزرگی انجام شده است.

شهید اول در طی عمر کوتاهش که کمتر از پنجاه سال بوده، بسیار زحمت کشیده و آثار ارزنده‌ای را تقدیم شیعه کرده است. این دوره تا زمان آقا باقر وحید بهبهانی ادامه می‌یابد و تعمیق استنباط روزه‌روز گسترش پیدا می‌کند.

۵. دوره تحول در استنباط

اینجا دوره پنجم شروع می‌شود؛ یعنی دوره تحول در استنباط. اینکه از مرحوم آقا باقر وحید بهبهانی تجلیل بسیاری می‌شود، برای این است که وی بنیان‌گذار تحول در استنباط بوده است و انصافاً در این عرصه شجاعانه وارد شده و این افتخار را داشته که شاگردان برجسته‌ای مثل: سید بحر العلوم، صاحب ریاض و محقق قمی را تربیت کند.

بعضی، محقق بهبهانی را فقط به عنوان بزرگی می‌شناسند که با اخباری‌ها درگیر شد؛ اما چنین نیست و مواجهه با اخباری‌ها فقط یکی از کارهای ایشان بوده است. نکته عجیب در زندگی این مرد، آن است که وقتی پیر می‌شود، می‌گوید: دیگر من حال مطالعه و درس‌دادن ندارم و از این به بعد، فقط شرح لمعه می‌گویم؛ شما بروید پیش شاگردان من درس خارج بخوانید؛ مثل بحر العلوم و صاحب ریاض!

این دوره، با شیخ انصاری رشد سریعی پیدا می‌کند و تحول عظیمی در تاریخ پژوهش شیعه به وجود می‌آید و مباحثی کلیدی همچون: حکومت، ورود، تخصیص و تخصص، شکل می‌گیرد. می‌گویند مرحوم میرزا حبیب الله رشتی تمام وسایلی را جمع کرده بوده که به زادگاه خودش، یعنی رشت بازگردد؛ اما شنیده شیخی به نام شیخ شوشتری درسی را شروع کرده است. پیش خود گفت: برویم ببینیم چه می‌گوید. آن روز مرحوم شیخ شوشتری از حکومت، ورود، تخصیص و تخصص، سخن به میان آورد. میرزا حبیب الله رشتی گفت: ای شیخ! حکومت و ورود چیست؟ شیخ در جوابش فرمود: شش ماه باید در درس من بمانی تا بفهمی حکومت و ورود چیست؛ اما شش ماه به ده سال انجامید و بعد شاگرد مرحوم شیخ انصاری شد.

افتخار این مرکز، آن است
که تمام همت و نقطه ثقل
فعالیت‌های فؤاد را روی (روایات
اهل بیت(ع) قرار داده و خدمات
بزرگ و ارزنده‌ای در نشر روایات
اهل بیت(ع) به جای گذاشته
است؛ مثل نزه‌افزار: کتب اربعه،
وسائل الشیعه، اعراب‌گذاری و
موضوع‌بندی احادیث شیعه

در این دوره، شاهد تحول عظیمی بوده‌ایم و بزرگان یکی پس از دیگری آمدند تا اینکه پهلوان‌های میدان فقه و اصول در این دوره، به عصر ما ختم پیدا کردند؛ مانند آیت‌الله العظمی امام خمینی(صلوات الله علیه)، آیت‌الله العظمی خویی و آیت‌الله العظمی شهید صدر که چشمه جوشانی در عرصه استنباط بودند.

۶. دوره آسان‌سازی مراجعه به متون و مصادر

دوره ششم، دقیقاً مربوط به عصر ماست که باید آن را دوره تسهیل مراجعه به متون و مصادر دانست. در این دوره، شما به راحتی به متون و مصادر دینی دسترسی دارید. نقطه آغاز این دوره، از معجم المفهرس قرآن کریم است. حدود صد سال قبل، فؤاد عبدالباقی این کتاب را نوشت و هنوز هم کسی نتوانسته ایراد چندانی بر این اثر بگیرد. بعد از این هم معجم الأحادیث النبویة در ده جلد نوشته شد؛ زمانی که هنوز کامپیوتر نیامده بود. بزرگان عصر ما، مانند مرحوم آقا سید جواد مصطفوی، عمرشان را روی این نوع کارها گذاشتند و آثاری مثل الکاشف را نگاشتند و یا روی کتاب کافی تحقیقات ارزنده‌ای انجام دادند.

تا اینکه، کامپیوتر وارد بازار شد و این عرصه را زیر و رو کرد و سالیان مدید پژوهش را که محققان ما برای نوشتن معاجم حدیثی به خرج می‌دادند، به یک صدم زمان کاهش داد؛ آن هم با امکانات بسیار وسیع و مفید؛ مثل فهرست‌نگاری و تهیه فهرست الفاظ احادیث؛ یعنی همین کاری که در مرکز نور انجام می‌شود.

در اینجا باید یاد کنم از این مرکز که از برکات بسیار ارزشمند مقام معظم رهبری، آیت‌الله العظمی امام خامنه‌ای است. مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، از اولین برکات وجودی رهبر فرزانه انقلاب است. ایشان از سوی خبرگان، در خردادماه سال ۱۳۶۸ به رهبری منصوب شدند و آن طور که به خاطر دارم، مرداد همان سال بود که از دفتر مقام معظم رهبری به بنده زنگ زدند که هیئت امنایی در مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی شکل گرفته و آقا شما را هم عضو این هیئت امنای قرار داده است.

آن روزها هنوز کامپیوتر شناخته شده نبود و یادم هست که دوستان ما کامپیوتر را به منزل بزرگان می‌بردند و کاربردها و شیوه استفاده از برنامه‌های آن را برای ایشان توضیح می‌دادند. کم‌کم بزرگان با کامپیوتر آشنا شدند.

افتخار این مرکز، آن است که تمام همت و نقطه ثقل فعالیت‌های خود را روی روایات اهل‌بیت(ع) قرار داده و خدمات بزرگ و ارزنده‌ای در نشر روایات اهل‌بیت(ع) به جای گذاشته است؛ مثل نرم‌افزار: کتب اربعه، وسائل الشیعه، اعراب‌گذاری و موضوع‌بندی احادیث شیعه.

آن طور که مسئولان برای بنده توضیح دادند، به‌تازگی نیز با راه‌اندازی پایگاه جامع الأحادیث، مجموعه احادیث شیعه را با ترجمه و شروح آن در دسترس همگان قرار داده‌اند. انصافاً این کار، گام بزرگی در عرصه تحول بود و به سهم خودم به عنوان یک طلبه تشکر می‌کنم از مقام معظم رهبری که همه این برکات، از ایشان بوده است. آن زمان که خیلی‌ها توجه به این تحول نداشتند، معظم‌له بنیان‌گذار این تحول شدند و الآن نیز با سرافرازی می‌گویم که مادر مراکز کامپیوتری علوم اسلامی در حوزه‌های مختلف دینی و کار و تلاش پیوسته، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی است. در سال‌های نخست کار مرکز، مقداری کمیت نیروی انسانی زیاد بود؛ تا اینکه زمانی به آقایان گفتیم: کمیت را متوقف کنید و به سراغ کیفیت بروید و آن را بالا ببرید. در حال حاضر، باید این فاز پیاده‌سازی شود؛ یعنی افزودن مداوم بر کیفیت محصولات.

در پایان عرایضم در این مراسم، می‌خواهم دو مطلب را تأکید کنم. یکی، خروجی این مرکز، پایگاه‌های اینترنتی و مجموعه نرم‌افزارهای مختلف در حوزه علوم اسلامی است که امروز ما شاهد رونمایی از پایگاه جامع الأحادیث و دو نرم‌افزار خوب حدیثی بودیم.

دومین مطلب که به نظر بنده بسیار مهم‌تر از اولی است، پرورش نخبگان و فرهیختگان آشنای به کامپیوتر است که در این مرکز اتفاق افتاده است. بحمدالله متخصصان بزرگی در این مرکز مشغول به کارند که قابل عرضه به دنیا هستند؛ نه تنها در زمینه علوم اسلامی، بلکه در عرصه‌های مختلف کامپیوتری هم می‌توانند حرف اول را بزنند.

امروزه بحمدالله می‌بالیم بر نخبگان و فرهیختگان این مرکز که در حوزه پیچیده کامپیوتر و ساخت محصولات نرم‌افزاری، بسیار هنرمندانه، دقیق و عالمانه وارد می‌شوند. بنده به سهم خودم از همه مسئولان این مرکز از آغاز تا کنون، تشکر می‌کنم؛ به‌خصوص از برادر عزیزمان، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر شهریار که انصافاً از همان زمان که بنده بیشتر توفیق حضور در جلسات هیئت امنای را داشتم و تلاش گسترده ایشان را می‌دیدم، ایشان در این زمینه دغدغه داشتند. من نمی‌توانم عواطفم را به‌خوبی نسبت به مجموعه عزیزانی که در این مرکز افتخارآفرین هستند، ابراز کنم؛ اما از همگی، به‌خصوص از عزیزانی که این نرم‌افزار را تولید کردند، تشکر و قدردانی می‌کنم. ان‌شاءالله موفق باشید. «والسلام علیکم

و رحمت الله و برکاته.» ✓